

MIÉRT NEM GYŐZÖTT A REFORMKOMMUNIZMUS?

Sehol másutt a reformkommunizmusnak nem volt akkora esélye a győzelemre, mint Magyarországon. Politikailag a talaját előkészítette volt Nagy Imre 1953 és 1955 közötti miniszterelnöksége. Ideológiailag a magyar kommunista párt már Kádár János vezetése alatt elfogadta a piacgazdaság gondolatát (1964–1968), az érdekluralizmust, a tudományos kutatás szabadságát, sőt egyfajta kulturális többhangúságot is, ideértve a magánélet és a tömegszórakoztatás eléggé messzemenő felszabadítását a merev ideológiai kontroll alól. A magyar állapotoknak ez a relatív lazasága („liberalizmusa”) köztudomású volt, még ha ki-ki más és más értelmezést fűzött is hozzá.¹

Kevesebb szó esett arról, ami pedig szintén igaz, hogy a Szovjetuniótól és a szovjet blokk többi országától eltérően, a magyar kommunista pártba 1953-tól a végső összeomlásig mindig volt valamiféle reformszárny, sőt annak képviselői a párt- és államirányítás némely területén (gazdaság, kultúra), olykor hosszabb időn keresztül is, vezető szerepet játszottak. Ha mindez nem így lett volna, akkor a Kádár-utódlás politikai képlete is másképp alakul. A Pozsgay-féle reformkommunizmus nem a semmiből lépett elő.

A kérdés, amelyet ebben az írásban igen tömören, szinte tézisszerűen szeretnék megválaszolni, a látszólag ellenállhatatlanul felfelé ívelő (magyar) reformkommunizmus kudarcával kapcsolatos. A Pozsgay Imre és Nyers Rezső személyéhez és irányzataihoz kapcsolódó reformtábor még az utolsó előtti menetet is megnyerte, hiszen 1989 őszén teljesen a kezébe ragadta az MSZMP vezetését. Mivel magyarázható, hogy a végső győzelem mégsem az övé, vagyis hogy a célba nem a reformkommunizmus, hanem egy tökéletesen más, még szocialistának sem mondható politikai erő futott be?

A kiemelkedő „okok”, mint minden komplex történelmi helyzetben, annyira összefonódnak, hogy csak némi erőltetéssel lehet őket logikailag szétválasztani. Mégis ezt fogom megkísérelni, már csak azért is, hogy világosabbá tegyem, miben volt a magyar végjáték sajátos. Az értelmezés egyik legfontosabb kérdése ugyanis az, hogy a közép-európai térségben a kommunizmus nagyjából mindenütt ugyanarra a végre jutott, holott az előzmények egészen mások voltak az NDK-ban, mint Magyarországon, Lengyelországban, mint Csehszlovákiában. Ezért csak olyan magyarázat fogadható el, amely ezzel a furcsasággal is számot vet.

Az okok első csoportjába azok az unalomig ismert körülmények tartoznak, amelyek a kommunizmust mint kormányzati, gazdaságfejlesztési és hatalmi rendszert lejáraták. Ide sorolom nemcsak a gazdaság csődjét, hanem az ismétlődő reformkísérletek sikertelenségét is, az egyre súlyosbodó infrastrukturális, technikai és civilizációs lemaradást a nyugati – „tőkésnek”, azaz a szocializmus antitézisének beállított – világgal szemben; mindenféle társadalmi és nemzeti baj felhalmozódását, a környezetpusztulástól a demográfiai problémáig; végül, de nem utolsósorban pedig annak a történelmi tőkének az elherdálását, amelyet a magyar kommunizmus történetében

Nagy Imre jelentett. Nagy Imre neve itt gyűjtőszó: mindazokat az emancipációs, függetlenségi és nemzeti törekvéseket jelenti, amelyekre a reformkommunizmus pozitív módon, azaz mint saját hagyományra hivatkozhatott volna, ha ezt nem a kapuzárás előtt kezdi. Ezt azért húzom alá, mert a kommunizmus népi elutasításának egyik fő indoka a szovjet csatlósság. Ez ugyan megmásíthatatlan adottság, ódiúmát azonban ellensúlyozhatta volna a Nagy Imre-örökség idejekorán való, célszerű felhasználása.

Ezt persze szinte lehetetlenné tette a Kádár-kormányzat eredete. Pozsgay Imre a jelek szerint tisztában volt azzal, hogy 1956 rehabilitálása nélkül nem lehet az ország többségi közérületéhez visszatalálni, csak hogy ez a rehabilitálás, több mint harmincévi ellenpropaganda után, s az áldozatok sorsának felháborító rendezetlenségét is tekintetbe véve, végül is nem vezethetett másra (ezt Kádár mindig is tudta!), mint a rendszer feletti legsúlyosabb – mert morális természetű – ítélethez. Ha ez nincsen, talán minden lehetséges lett volna. Mert e bűnhöz képest minden más (a gazdasági csőd, a civilizációs lemaradás stb.) bocsánatos, vagy legalábbis helyrehozható hiba volt.

A diszkreditáló tényezők azonban egymagukban nem magyarázzák a reformkommunista perspektíva kudarcát, pontosabban: túlhaladását. A magyar fejlődést ugyanis nem szabad a szovjet blokk egészéből kiszakítva vizsgálni. Magyarországon a reformkommunizmus több ízben volt „nyerő” helyzetben: 1954-ben, 1968-ban, sőt – pusztán belső párterőviszonyok szerint – 1988–89-ben is. A korábbi nyerőhelyzetekben (az utolsó felvonást ideiglenesen tegyük zárójelbe) azért maradt el a győzelem, mert Moszkva beleszólt az események menetébe. Ez különben nemcsak magyar tragédia: a kommunizmuson belüli reformerők Lengyelországban, Csehszlovákiában, sőt Kelet-Németországban is kerülhettek volna – Lengyelországban többször is – uralkodó helyzetbe, ha a mérvadó szovjet vonal nem olyan, amilyen. Még fontosabb ennél, hogy a szovjet főhatóság és a „szocializmus” – valamiféle szocializmus – egészen 1989-ig a kelet-közép-európai lét elmozdíthatatlan adottságának tűnt. Minden változás, a szabadságszélesítő csak úgy, mint az ellenkezője, kizárólag a szovjet szocializmus kereteiben, annak valamilyen változataként volt elképzelhető. Moszkva tehát a reformkommunizmusnak nemcsak a végzete, hanem a legfontosabb esélye is volt.

Itt térek át az okok második csoportjára, amely ez esetben egyetlen személyt jelent, illetve egyetlen névben foglalható össze: Gorbacsov. Képzeljük el – a gondolatkísérlet egy történelmi helyzet logikai elemzésében mindig termékeny módszer –, hogy Moszkvában 1988–89-ben nem Gorbacsov, hanem egyfajta Andropov van uralmon. Vagyis némi változásra, némi kísérletezésre nyílik lehetőség, de szó sem lehet a birodalmi – és ami ennél még fontosabb: az ideológiai – keretből való kilépésre. „Modernizáció”: igen, „Nyugat felé nyitás”: igen – de csakis „a szocializmus”, vagyis a kommunista egypárturalom keretei között. Ha ezt a korlátozó feltételt – amely 1989-ig magától értetődő volt – visszavetítjük a Kádár-utódlás korszakára, akkor ebből egyfajta mérsékelt reformkommunista előrelépés lehetősége kerekedik ki. Pontosan az, ami 1988 végéig „nyerőnek” látszott. Hogy a magyar nép érzelmei a szovjet kommunizmussal szemben milyenek voltak – ekkor vagy korábban –, az mit sem változtatott volna a keretek érinthetetlenségén. Maradt volna a kommunista fontolva haladás mint „adekvát válasz” a gazdasági csőd, a Nyugattal való versenyfutás stb. kihívásaira. Attól kezdve azonban, hogy Gorbacsov – mindegy, hogy milyen okból – *feladta a birodalmi és az ideológiai keretekhez való hűség követelményét*, a reformkommunisták egyszeriben veszélyes és számukra szokatlan versenymezőben találták magukat. Elveszítették azt a kiváltságukat, hogy csak ők rúghatnak labdába.

Hadd húzzam alá a fentiekben a „versenymező” gondolatát, vagyis azt, hogy a Gorbacsov által meggyújtott zöld fény nem jelentette eleve a reformkommunizmus kudarcát. Romániában például egyelőre Iliescu győzött és a kommunista párt Bulgá-

riában is megszerezte a választók (csekély) többségét. Ha a magyar politikai mezőnybe nem lépnek be 1988-ban – s már előtte is – erős versenytársak, a Pozsgay-vonal igenis győzhetett volna. Sőt, jobb személyi adottságok mellett még Grósz Károly is, illetve a politikailag és nemzedékileg hozzátartozó apparátus. A Gorbacsov-tényező tehát csak a megengedő feltétel volt, nem kiváltó ok. (A Gorbacsov-tényező magyarázatától eltekintek, elsősorban azért, mert nem könnyű racionális okot találni a birodalmi politikában bekövetkezett irányváltásra. A Nyugattal való jó viszonyoknak nem volt feltétele a csatlós országok függetlenedési törekvéseinek elismerése.)²

A versenymező vonatkozásában fontos, de nem döntő körülmény az, hogy Magyarországon már több mint egy évtizede létezett szervezett politikai ellenzék. Az NDK-ban nem létezett, Csehszlovákiában pedig csak „morális” ellenállás volt, ennek ellenére a választás pillanatában – s ezen nemcsak a parlamenti választást értem, hanem a polgároknak a jövőre vonatkozó elképzelését – a társadalom túlnyomó többsége elfordult a kommunizmus minden változatától, még a reformkommunista irányzattól is. A szovjet nyomás alól felszabaduló társadalom szemében a reformkommunizmus csak a régi rend egy átfestett cégére volt. Az NDK esetében ez kevésbé meglepő, mint a Pozsgay–Nyers-féle MSZMP-vel szemben, amelynek hitellevei régebbre nyúltak vissza és politikai programja is átgondoltabb volt. A reformkommunisták hiteltelensége – vagy mondjuk: gyenge hitele – mindenütt abból eredt, hogy személyes múltjuk a bukott rendszerhez kapcsolta őket. Igazi ellenálló nem volt köztük (Nyers Rezső is csak a passzív ellenállásig ment el). A kommunista mozgalom igazi ellenállói Magyarországon az 56-osok voltak; ők már rég elhatárolták magukat a kommunizmustól. Csehszlovákiában az ellenállók a '68-asok és a chartások voltak: jellemző, hogy a fordulat pillanatában még a kommunistaságát őrző Dubcek is Havelt választotta, nem pedig a „megújult” kommunista pártot. Lengyelországban a volt marxisták már rég az ellenzék soraiban tevékenykedtek. A szovjet rendszer Kelet-Közép-Európában is – hát még annál keletebbre! – túl sokáig tartott ahhoz, semhogy a rendszer bármely belső embere is a „nem tudtam”, „nem láttam”, „nem értettem”, „másképp akartam”, „rászedtek engem” érvrendszere mögé bújhatott volna. A hibák és bűnök elismerése, a tiszta lappal való újrakezdés már húsz-harminc évvel korábban is nehéz lett volna³, 1989-ben azonban egyszerűen nevetséges volt. Túl sok elhallgatást, kegyes hazugságot, izzadásgöngyös átértékelést követelt.

Most pedig lássuk a „versenymező” másik oldalát: ez lesz az okok harmadik csoportja. Mindjárt előrebozsátom, hogy itt nem politikai pártokról és mozgalmakról lesz szó. A reformkommunizmus erős ellenféllel találta szembe magát, de ez az ellenfél nem személyekben és nem politikai csoportokban testesült meg. Az új politikai mozgalmak, mint tudjuk, mindenütt gyengék. A kommunizmus helyére lépett antikommunista demokráciának egyelőre nincsen erős politikai, gazdasági, államigazgatási személyzete. Viszont van meggyőző hivatkozási rendszere („a Nyugat”) és eszmei dinamikája. Hogy ezek a – szinte megfoghatatlan, spirituális – tényezők milyen erősek, ezt leginkább Magyarországon lehetett érzékelni, mégpedig 1989 nyarán, amikor is a még helyén álló, s teljes fegyverzetét (pártapparátus, hadsereg, munkásőrség stb.) birtokoló hatalom lépésről lépésre hátrált meg egy szinte láthatatlan ellenfél előtt. Igaz, ez a hatalom akkor már teljes morális szétesésben volt.⁴ Az 1989. nyári pótválasztások pedig előrevetették egy totális választási vereség árnyékát. A baj azonban még ennél is mélyebben volt: a hatalomnak nem voltak érvei. Sem olyan, amiben ő maga hitt, sem olyan, ami a láthatatlan ellenféllel szembeállítható lett volna. Ennélfogva az ellenzékkel folytatott tárgyalásokban egyik engedményt a másik után kellett tenni. Egy olyan fél javára, amely úgyszólván semmi fizikai erővel nem rendelkezett és nem is volt egységes. Vajon Grószék ellenállása esetén „mozgósítani” tudta volna-e ez az ellenzék az utcát? Fölöttébb kétséges.

A dolog lényege az, hogy az állampolgári egyenlőség elvének mégoly óvatos, mégoly körülbástyázott elfogadása után *nincs megállás a lejtőn*. Ez a jogi elv ugyanis a politikai életre kiterjesztve maga után vonja mindazon hallgatóságos (de annál ténylegesebb) privilégiumok ellehetetlenülését, amelyekre a párthatalom épül. Más szóval nincs, mert nem képzelhető el úgynevezett „szocialista alkotmányosság”. Vagy alkotmány van, mármint mindenkire egyformán kötelező szabályok rendszere, vagy „szocializmus” (a szó párthatalom értelmében). Ez a reformkommunizmus belső buktatója, mint ahogy azt szemünk előtt tapasztalja meg a Szovjetunió reformdiktátora. És megfordítva, erre épül a politikai szabadság dinamikája, amely mindenütt, nemcsak Magyarországon, igen hamar elvezetett a kommunista párt diktátori szerepének és vezetői csalhatatlanságának a nyilvános, előbb csak szóbeli, aztán tetteles opponálásához, végül pedig az eltörléséhez. A „reformkommunizmus” ebben a folyamatban csak egy állomás lehet, amelyet azonban a polgári egyenlőség dinamikája szükségképpen túlhalad. Ebben az értelemben a reformkommunizmus kudarca szükségszerű, győzelme ugyanis önmagát semmisíti meg.

Ezzel vázlatom végére is értem. Talán sikerült világossá tennem, hogy két dologról volt párhuzamosan szó: reformkommunizmusról és reformkommunistákról. A reformkommunizmus győzelme politikai lehetetlenséget tartalmaz. (Gazdaságát is, de ennek elemzésére itt nem volt mód.) A reformkommunisták sikere azonban soha nem volt lehetetlen, s még a jövőben is elképzelhető. Magyarországi kudarcuk olyan történelmi tényezők következménye, amelyeknek láncolata 1953-ig nyúlik vissza (vagy éppen 1945-ig). Átmeneti sikerük 1988–89-ben elvben még lehetséges volt, gyakorlatban egy senki által előre nem látott új politikai helyzet miatt vallottak kudarcot.⁵

JEGYZETEK

¹ Az én értelmezésemet l. *A párizsi toronyból* c. most megjelent könyvemben (Cserépfalvi, 1990), nevezetesen annak a kádári konszolidációról szóló fejezetében.

² A magyarázat kulcsa mégis valahogyan „a Nyugat”: l. erre vonatkozóan A Gorbacsov-talány c. írásomat az *Európai Szemlében* (4. szám, 1991).

³ Magyarországon 1954-ben, Csehszlovákiában pedig 1968-ban volt erre elvi lehetőség, de hogy ennek milyen további esélyei lehettek volna, azt a Gomulka-kormányzat 1956 utáni működése mutatja. Hogy a „prágai tavasz” külső beavatkozás nélkül merre fejlődött volna, ez húsz éve nagy vita tárgya.

⁴ Ezt részletesebben elemzem fentebb hivatkozott könyvem *Mitől omlott össze* c. fejezetében.

⁵ Pozsgay Imre természetesen lehetett volna Elnök, de az állam, amelynek élére kerül, már nem lett volna, még ha akarja is – de ekkorra már nem is akarta – kommunista köztársaság.